

VYSOKOŠKOLSKÉ KNIHOVNY V PROSTŘEDÍ INTERNETU

Barbora Ramajzlová – Daniela Tkačíková

Internet se stal „šlágrelem sezóny“. Lze se o něm dočíst nejenom v odborném tisku, ale dokonce i v novinách a zábavných časopisech. Jsou týdny, kdy máte pocit, že kdykoliv otevřete jakoukoliv tiskovinu, bude tam zmínka o Internetu. Znamená to, že mezinárodní počítačová síť se stala pro mnohé z nás stejnou samozřejmostí, jako je rozhlas či televize ?

Pro knihovníky ve vysokoškolských knihovnách, díky síti CESNET, na kterou jsou v drtivé většině připojeni, by odpověď na položenou otázku měla být jednoduchá. Časový náskok, který získali před ostatními tím, že MŠMT ČR poskytlo finanční prostředky na vybudování národní počítačové sítě jako sítě akademické, ale nevyužili všichni stejně. V současné době, kdy se připojují další typy knihoven na tuto síť, se problémy kolem Internetu stávají středem zájmu knihovníků bez ohledu na to, kde působí. Protože první zkušenosti s praktickým využíváním počítačové sítě, hlavně z hlediska knihovnicko-informačních služeb, mají knihovníci na vysokých školách, je na nich, aby se o ně podělili.

Dosavadní postoj knihovníků k Internetu u nás je charakterizován především prohlášeními o nezbytnosti jeho využívání na jedné straně a na druhé straně nedostatkem kvalifikovaných informací o tom, jak Internet v konkrétní knihovnické praxi využívat. Díky tomu se myšlenky mnohých knihovníků, které se týkají změn, jež využívání Internetu přináší, buď pohybují v rovině nadšeného očekávání nebo neurčitých obav. Je nutné si uvědomit, že v řadě našich knihoven se ještě ani nezačalo s využíváním výpočetní techniky. Vedle toho jsou knihovníci, samozřejmě hlavně v akademickém prostředí, kteří se již dnes snaží ve vlastní každodenní práci řadu služeb a zdrojů Internetu nějakým způsobem využívat. Prezentace jejich knihoven v Internetu (on-line katalogy, informace na gopher serverech apod.) to jenom potvrzuje.

Podstatné je, že velká část knihovnické obce u nás nemá dosud s Internetem vlastní hlubší praktické zkušenosti, a proto si dosud, navzdory nejrozličnějším proklamacím o významu informačních superdálnic, možná nedovede přínos celosvětové informační sítě nejen v oblasti služeb uživatelům, ale i v dalších činnostech knihovny, představit. Tím spíše pak důsledky, jež

využívání sítí přináší knihovnám z hlediska jejich budoucí úlohy v oblasti zpřístupňování informací, jejich dalších činností i organizace.

Připomeňme si různé studie, které se před lety zabývaly důsledky zavádění výpočetní techniky v oblasti informatiky a knihovnictví, jež obsahovaly úvahy o tom, jaká bude úloha knihovníků a informačních pracovníků v budoucnosti, včetně úvah o možném zániku papírové formy zpřístupňování informací (nejen vědeckých) i knihovnické profese jako takové. V souvislosti s rozvojem síťové komunikace a rozvojem služeb, jež poskytuje např. síť Internet, se dnes již řada tehdejších úvah stala realitou. Není nutné se obávat nejrůznějších katastrofických vizí o zániku knih či knihovníků. V prvé řadě je však nezbytné poznat současné technologie a zamyslet se nad pozitivními možnostmi, které knihovnám a knihovníkům přinášejí. A hlavně nad tím, jak vše využít i v naší knihovnické praxi.

S určitým zjednodušením lze konstatovat, že u nás je využití moderních informačních technologií a tedy i sítě Internet ovlivněno především ekonomickými možnostmi (hardware, telekomunikace). Zapojení naší akademické sféry do mezinárodní komunikace prostřednictvím Internetu, v souladu s běžnou praxí v akademickém prostředí v zahraničí, doposud nebylo zatíženo přímými finančními náklady na provoz sítě CESNET/Internet. Centrální hrazení těchto nákladů v akademickém modelu přístupu k síti Internet nevedlo koncového uživatele (a tedy i knihovníka) k přemýšlení nad tím, kolik toto využívání internetovských služeb a zdrojů stojí peněz. Koneckonců rozšíření síťové komunikace v oblasti vědy a vzdělávání bylo mimo jiné motivováno snahou usnadnit a urychlit komunikaci bez jakýchkoliv administrativních bariér i umožnit sdílení co největšího množství poznatků co nejširšímu okruhu uživatelů.

Navzdory různým předpovědím o možném zániku Internetu díky jeho postupné komercionalizaci, jež se občas objevují v souvislosti se zapojením komerčních subjektů do této sítě, nelze zatím pozorovat, že by se jeho konec blížil. Domnívá-li se někdo, že fakt, že lze prostřednictvím Internetu obchodovat, provádět bankovní operace či využívat některé služby jen za finanční úhradu, je důkazem jeho zavřehodné komercionalizace a tím pádem zániku původních myšlenek doprovázejících jeho vznik a rozšíření, pak zřejmě nezná nejen Internet, ale i řadu dalších věcí. Komerční organizace sice používají prostředí Internetu k řadě svých obchodních aktivit, ale kromě toho poskytují i řadu informací zdarma. Významné počítačové firmy se podílejí na řadě projektů (např. na projektech digitálních knihoven) nejen finančními částkami, ale hlavně poskytováním nejmodernějších technologií pro tuto oblast, přičemž výsledky těchto projektů jsou určeny široké veřejnosti na celém světě a zdarma (pochopitelně přístup do Internetu si musí koncový uživatel hradit sám nebo tyto náklady hradí instituce či organizace, v níž je zaměstnán).

Pokud jde o úvahy o využití Internetu v knihovnách, rozhodně je nutné si uvědomit, že obrovský informační potenciál Internetu, stejně jako rozvoj moderních informačních technologií, jimiž je využívání Internetu podmíněno (na druhé straně Internet přináší podněty pro rozvíjení těchto technologií), mění v mnohém – radikálně – i tradiční tvář knihoven. Pakliže jsou u nás ještě knihovny a knihovníci, kteří doposud s výpočetní technikou, natož s Internetem, nepřišli do styku, je zřejmé, že si tyto změny nejen nedovedou představit, ale že v nich dokonce představa Internetu nevyvolává pozitivní pocity. Jejich uším zřejmě příjemně znějí občas publikované negativní ohlasy a slova o odcizení a škodlivém působení Internetu, včetně jeho nevhodného vlivu na budoucnost lidstva obecně. Ve skutečnosti je Internet (i přes některé sporné oblasti, jež jsou ovšem i součástí života nepočítačového) doopravdy prostředkem, který spojuje lidi bez ohledu na vzdálenosti i hranice mezi nimi. Proto i v knihovnách u nás by všech těchto pozitivních možností (včetně ekonomických úspor), jež tato síť přináší, mělo být využito. To se týká nejrůznějších typů knihoven. V podmínkách České republiky je např. nutné počítat s tím, že pro řadu lidí nebude možné využívat internetovských služeb z jejich domovů, škol či úřadů – veřejná knihovna by se tak mohla stát místem, které tyto lidi – možná poprvé – právě kvůli Internetu navštíví. I na tyto možnosti by knihovny měly být připraveny.

Internet tedy dramaticky mění klasický způsob práce s informacemi. Jakkoliv lze počítat s tím, že papírová forma knihy či časopisu zůstane zachována i v následujícím tisíciletí, je nutné si uvědomit, že díky možnostem, které poskytuje Internet, především v prostředí WWW, existuje již dnes reálná a životaschopná alternativa klasických knihoven. Knihovníci by si tedy měli uvědomit, že je jen na nich, jak se dovedou možnosti, jež jsou jim nabízeny, chopit a s jejich pomocí změnit tradiční přístup ke zpřístupňování informací uživatelům – od akvizice až například po meziknihovní výpůjční služby ve formě elektronického zpřístupňování dokumentů. Pokud se včas těchto možností sami knihovníci nechopí, může se stát, že se katastrofické vize o zániku knihovnické profese uskuteční. V našich podmínkách, kdy především nedostatek finančních prostředků stále brání využívání moderních technologií v takovém rozsahu, jak je již dnes běžné ve vyspělých zemích, se může zdát, že je to otázka vzdálené budoucnosti. Tím spíše je nutné, aby se knihovníci včas a s určitým, dosud reálným předstihem na všechno připravili. Zatím nejlepší podmínky pro seznámení se s Internetem a jeho službami mají knihovny v akademickém prostředí. Je však otázkou, zda právě vysokoškolské knihovny této nesporné výhody dokázaly plně využít.

Jestliže uznáme, že Internet je pro knihovny skutečně nezbytný, pak je nutné klást ještě další otázky: PROČ, CO, KDY a JAK ? V našem odborném knihovnickém tisku zatím bohužel na tyto otázky odpovědi nalézt

nelze. Dosud publikované příspěvky se pohybují spíše v rovině proklamativních informací o významu informačních superdálnic či obecných informací o jednotlivých internetovských službách, o nichž lze zpravidla získat kvalitnější a obsáhlejší informace v počítačově orientovaných časopisech. Ve světě jsou tedy v tomto směru mnohem dál nejen v praktických zkušenostech, ale i z hlediska dostupnosti kvalitní literatury na toto téma.

Samotný Internet, zvláště prostředí WWW, je velmi užitečným zdrojem, ať už jde o volný přístup k zajímavé literatuře nebo – a to je zvláště významné – pokud jde o možnost seznámení se s nejnovějšími praktickými výsledky v oblasti informačních a knihovnických služeb. Jednou z možností, jež Internet přímo knihovníkům u nás přináší, je, že díky síti CESNET se mohou snadno a rychle seznámit s konkrétními výsledky aplikace nejmodernějších technologií v oblasti, jež je zajímavá (nebo by zajímat měla). Jako příklad lze uvést např. projekty digitálních knihoven [1] či přístup do bází dat a online-katalogů prostřednictvím standardu Z39.50 [2]. Na WWW-serverech organizací, jako je např. IFLA [3] či některých vysokých škol, orientovaných na výchovu knihovníků a informačních pracovníků [4] či ve volně dostupných elektronických časopisech a dalších zdrojích [5] lze získat plné texty článků či knih věnovaných problematice knihoven a zpřístupňování informací. Home Pages univerzitních i veřejných knihoven jsou cenným zdrojem informací o tom, jak jsou organizovány knihovnické služby ve vyspělých zemích. Pro knihovny vysokých škol, které u nás zřejmě jako první budou usilovat o svoji prezentaci v prostředí WWW, je průzkum WWW – serverů vysokých škol a jejich knihoven cestou, jak se naučit práci s dokumenty HTML – je to jedinečná škola, již těžko nahradí studium papírových publikací na toto téma. Tyto příklady spíše ilustrují možnosti toho, jak mohou knihovníci jako koncoví uživatelé informací v Internetu informační služby a zdroje využívat pro získání poznatků nezbytných pro jejich vlastní práci.

Síťové zdroje však ovlivňují a výrazně mění vlastní pracovní činnosti knihovny – od akvizice až po služby uživatelům. Kromě úvah o řadě radikálních změn v knihovnách, které v našich podmínkách skutečně zřejmě ještě „nehrozí“, ale na něž je nezbytné se připravit, však již dnes využití řady internetovských zdrojů v knihovnické praxi i u nás přináší pozitivní změny oproti klasickým postupům.

Síťové zdroje například představují možnosti rozšíření klasických knihovních sbírek. Rychlostí přístupu k těmto zdrojům i celosvětovým záběrem poskytují knihovnám vynikající možnosti nejen pro zkvalitnění služeb uživatelům. Znamenají také nutnost zamyslet se nad akviziční politikou. Efektivní využívání síťových zdrojů samozřejmě přináší nutnost řešení některých problémů, které jsou s tím spojeny a mezi něž dosud patří i v jistém smyslu nestálý a chaotický stav síťových informací.

Další problematickou oblastí je ochrana autorských práv, standardizace a výchova uživatelů (včetně pracovníků knihoven) pro práci se síťovými zdroji. Nicméně zpřístupňování elektronických dokumentů v síti je již dnes běžné a pro knihovny to znamená možnost změny tradičních přístupů k budování knihovních fondů, včetně úspory finančních prostředků vynakládaných na nákup klasických dokumentů. To se týká jak knižní literatury, tak (především) literatury časopisecké – dostupnost periodik či alespoň jejich obsahů v síti je určitým řešením tzv. seriálové krize. Díky Internetu je tedy i u nás již dnes možné uvažovat, zda se má akviziční politika knihoven orientovat na princip just-in-case, tj. na budování rozsáhlých knihovních sbírek na klasických médiích (knihovna jako skladiště), tak aby byly dokumenty k dispozici pro případ, že by je někdo mohl potřebovat, nebo na princip just-in-time, tj. aby pracovníci knihoven byli schopni na základě znalosti síťových služeb a zdrojů poskytnout žádanou informaci co nejrychleji v okamžiku vzniku konkrétního požadavku na ni (knihovna jako přístupová cesta k informačním zdrojům).

Pokud jde o oblast akvizice, je Internet velmi cenným zdrojem nakladatelských informací [6], jež lze využít nejen pro získání podkladů o vycházející literatuře a pro ověřování bibliografických údajů či cen. Jeho prostřednictvím lze realizovat objednávky knih či předplatného periodik, provádět platby či urgovat nedodané publikace. Je zřejmé, že komunikace s vydavatelem či distributory prostřednictvím sítě nejen šetří poplatky za poštovní služby, ale také značně urychluje celý proces. V této souvislosti je nutné si uvědomit, že možnosti, jež poskytuje síť Internet, ovlivnily i přístup nakladatelů, což se projevuje nejen tím, že právě oni poskytují prostřednictvím sítě přístup ke svým katalogům a dalším informacím o svých aktivitách (hlavně v prostředí gopher a WWW) či přímo možnost objednávek a plateb za objednané publikace. Významný je také jejich podíl na elektronickém zpřístupňování plných textů časopisů a knih i na dalších aktivitách spojených s digitalizací textů [7].

Prostřednictvím sítě lze získat přístup k řadě jinak nedostupných a unikátních dokumentů – jako příklad lze uvést např. digitalizaci rukopisů [8], starých tisků, map, výtvarných děl [9] či muzejních sbírek [10]. Internet je velmi výhodným prostředím pro zpřístupňování šedé literatury – najdeme v něm dokumenty mezinárodních organizací, vládní materiály [11], ale také disertace a výzkumné zprávy [12]. Rovněž řada významných literárních děl z oblasti klasické literatury je již dnes přístupná v elektronické podobě [13]. Nespornou výhodou je, že naprostá většina služeb i dokumentů, včetně informací z oblasti firemní literatury, je přístupná zdarma.

Pokud jde o oblast služeb uživatelům, znamená pro knihovny Internet na jedné straně rozšíření možností informačních zdrojů, jež mohou svým

uživatelům nabídnout, na druhé však princip Internetu umožňuje koncovým uživatelům určitou nezávislost na knihovnicích a konkrétních knihovních sbírkách. Na knihovníka je kladen nárok naučit se pracovat se všemi dostupnými zdroji a být schopen svým uživatelům buď zprostředkovat přístup k dosažitelným síťovým informacím obecně nebo být schopen okamžitě reagovat na konkrétní požadavek. Uživatelé s ohledem na odlišnou vlastní profesi nemají vždy možnost se naučit rychle orientovat ve všech dostupných zdrojích. Knihovník se tak stává navigátorem, což není role nová, ale s rozšířením sítě a elektronických zdrojů je to role zvlášť důležitá.

Díky Internetu se mění tradiční pohled na knihovny i knihovníky. U nich se předpokládají v prvé řadě znalosti a praktické zkušenosti s jednotlivými službami a zdroji. Orientace na všechny „nové“ technologie vyžaduje především aktivní přístup ze strany knihovníků. Nelze spoléhat na to, že jim někdo připraví cestu.

Je nutné se také zamyslet nad tím, jakým způsobem by měl být uživatel v jednotlivých typech knihoven Internet využíván. Veřejné knihovny musí ze svých rozpočtů hradit přístup k síti, a proto naprostá většina z nich bude muset hledat jiný způsob, než je doposud obvyklý v akademickém prostředí. Ekonomické hledisko by však nemělo odradit ani veřejné knihovny od hledání cest k tomu, jak co nejefektivněji síťové zdroje využívat, jak pro vlastní potřeby (např. v akvizici), tak v oblasti služeb uživatelům. Zatímco na vysokých školách zřejmě bude převažovat přímý přístup koncového uživatele, ať už z pracovních stanic v knihovně či z jeho vlastního pracoviště, veřejné knihovny budou muset zvážit, jakým způsobem a které služby Internetu zpřístupnit svým uživatelům. Jedná se buď o vyhledávání informací s pomocí informačního pracovníka nebo o umožnění práce s Internetem samotnými uživateli. Pochopitelně i zde bude hrát roli určitého prostředníka pracovník knihovny, který bude muset různými nástroji a průvodci informační průzkum uživateli usnadnit. Naštěstí v samotném Internetu existuje řada nástrojů, které orientaci v informačním prostoru jednotlivých služeb usnadňují [14].

Na tomto místě je vhodné se zmínit o skutečnosti, že v nejbližším období dojde ke změnám ve financování CESNETu v prostředí vysokých škol. MŠMT ČR rozhodlo, že od roku 1996 budou úhradu služeb CESNETu provádět přímo vysoké školy. Skončí tedy období, kdy centrální hrazení těchto služeb vedlo k dojmu, že je „vše zadarmo“. Bude záležet pouze na jednotlivých vysokých školách, zda zachovají podmínky pro přístup do sítě v plné šíři jako dosud nebo je omezí. Tam, kde knihovníci prokázali, že pro kvalitní činnost knihovny je Internet/CESNET přínosem, bude rozhodování možná jednodušší.

S bohatstvím informačních zdrojů v Internetu, službami a nástroji pro

jejich využívání se může dnes seznámit většina knihovníků. Hodiny prožité v „moři“ Internetu se zúročí v jejich kvalitní a tvůrčí práci.

Adresy na příklady zajímavých zdrojů informací, na něž je odkazováno v textu:

- [1] Stanford University Digital Libraries Project –
URL: <http://www-diglib.stanford.edu/diglib/pub/>
- [2] Z39.50 resources – pointer page –
URL: <http://ds.internic.net/z3950/z3950.html>
- [3] IFLANET Internet Services –
URL: <http://www.nlc-bnc.ca/ifla/>
- [4] LIS Schools on the Net –
URL: <http://www.itcs.com/topten/libschools.html>
- [5] Library and Information Science Electronic Resources –
URL: <http://www.nlc-bnc.ca/ifla/services/libdoc.htm>
- [6] např. Publishers' Catalogs Home Page –
URL: <http://www.lights.com/publisher/>
- [7] např. Elsevier Science –
URL: <http://www.elsevier.nl/info/projects/Menu.html>
- [8] Hill Monastic Manuscript Library –
URL: <http://www.csbsju.edu/hmml/>
- [9] WebMuseum network – URL: <http://www.nam.fr/louvre/>
- [10] Christus Rex –
URL: <http://www.christusrex.org/www1/icons/index.html>
- [11] THOMAS – Legislative Information on the Internet –
URL: <http://thomas.loc.gov/>
- [12] UMI Dissertations Publishing –
URL: <http://www.umi.com/dissert/index.htm>
- [13] např. dílo W. Shakespeara – Shakespeare Web –
URL: <http://www.shakespeare.com/>
- [14] např. na WWW – WebCrawler –
URL: <http://webcrawler.com/> a další tzv. „search engines“

Literatura:

1. Berry, John W.: Digital libraries: new initiatives with world wide implications. 61st IFLA General Conference – Conference Proceedings – August 20-25, 1995. URL: <http://www.nlc-bnc.ca/ifla/conf/ifla61/61-berjo.htm>
2. Brabl, Božetěch: Informační superdálnice? LANcom, 5, 1995, č. 7, s. 7 - 11.
3. Communications of the ACM, 38, 1995, č. 4.
4. Dvořáček, Martin: Gigantická pavučina. Chip, 5, 1995, č. 8, s. 132 - 134.
5. Raitt, David: The future of libraries in the face of Internet. Electronic Library, 12, 1994, č. 5, s. 275 - 276.
6. Tkačíková, Daniela: Knihovny, knihovníci a Internet. Knihovní obzor, 3, 1995, č. 3. V tisku.
7. Tkačíková, Daniela: Zkušenosti s Internetem v Ústřední knihovně VŠB – TU Ostrava. In: Automatizace knihovnických procesů – V. Ústí nad Labem : DT, 1995, s. 80 - 89.
8. Vrabec, Vladimír: Komerce a Internet. Computer ECHO, 6, 1995, č.32, s. 32 - 34.